

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ**

**ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ**

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(5)/2025, 64-70

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

УДК: 37.015

DOI: [10.52754/16948823_2025_1\(5\)_9](https://doi.org/10.52754/16948823_2025_1(5)_9)

ЗАЛКАР МАНАСЧЫ ЖУСУП МАМАЙ

ЖУСУП МАМАЙ – ВЕЛИКИЙ СКАЗИТЕЛЬ ЭПОСА “МАНАС”

JUSUP MAMAI THE GREAT MANASCHI

Итигулова Ж.К.

Итигулова Ж.К.

Itigulova Zh.K.

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет
Dr., Associate Professor, Osh State University

Сагынбай кызы Айымгүл

Сагынбай кызы Айымгүл

Sagynbay kyzy Aiumgul

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
master's student, Osh State University

ЗАЛКАР МАНАСЧЫ ЖУСУП МАМАЙ

Аннотация

Кытайдын Шинжаң аймагындагы Кызыл-Сууну кыргыз облусу кылып жүздөгөн кыргыз мекендеп калган. Биз сөз кыла турчу залкар манасчы маркум Жусуп Мамай атабыз, макалада анын басып өткөн өмүрүнө, рухий мурасына кайрылабыз. Арийне, өзүнүн өткөнүн, бабалардын тарыхын, маданий мурасын билбеген, аны унуткан элдин келечек тагдыры тайкы болорун турмуш практикасы көргөзүп келет. Доор жаңырса өткөн тарых биротоло жиксиз жоголбойт, анын баа-баркын чындап билсе, кадырына жетсе, кийинки муунга баа жеткис кенч, даңгыр жол экенин айтабыз.

Ачкыч сөздөр: Үркүн, Манас, эпос, маданият олуя, мурас, аян, санжыра

ЖУСУП МАМАЙ – ВЕЛИКИЙ СКАЗИТЕЛЬ ЭПОСА “МАНАС”

JUSUP MAMAI THE GREAT MANASCHI

Аннотация

В районе Кызыл-Суу в Синьцзянском регионе Китая обосновались сотни кыргызов, сделав его кыргызской областью. В данной статье мы говорим о легендарном сказителе эпоса «Манас», покойном Жусупе Мамае, обращаясь к его жизненному пути и духовному наследию. Действительно, жизненная практика показывает, что народ, который не знает своего прошлого, истории предков и культурного наследия, и забывает об этом, сталкивается с неопределённым будущим. Но даже если времена меняются, история не исчезает бесследно, если её истинную ценность осознают и уважают, она становится бесценным наследием и верной дорогой для будущих поколений.

Abstract

Hundreds of Kyrgyz people have settled in Kyzyl-Suu, making it a Kyrgyz region within China's Xinjiang province. In this article, we discuss the legendary Manas epic teller, the late Jusup Mamai, reflecting on his life and spiritual legacy. Indeed, life experience shows that a nation that forgets its past, its ancestors' history, and its cultural heritage faces an uncertain future. Even as times change, history does not completely disappear; if its true value is understood and appreciated, it becomes an invaluable treasure and a clear path for future generations.

Ключевые слова: Үркүн, Манас, эпос, культура, наследие, божественное видение, родословная

Keywords: Urkun, Manas, epic, cultural sage, heritage, divine vision, genealogy

Дүйнөдөгү даректүү жазмаларда байыркы деп бааланган уюткулуу кыргыз эли эзелтен оозеки чыгармаларга, тарыхый, адабий мураска бай. Бери дегенде жыйырма үч кылымдан ашуун жол баскан рухий маданиятыбыз кээде ташыгын дайра болсо, кээде соолуган булак болуп кемиди, каргашалуу кездерде далайынан кол жуудук, кыйласы бизге жетпеди. Оюбузду далилидеш үчүн мындан кылым ашык мурдагы окуяларды, биздин тарыхка, маданиятка болгон олку-солку көз караш, осол мамилени жана мүчүлүштүктү эске алалы. Тарых күбө, ошол апаат жылдарда бабалардын санжырасын, тарыхыбызды, маданиятыбызды, мурастарыбыздын далайын жоготтук [7; 8; 9].

Көрсө мезгил оомал-төкмөл экен, доор жаңырып өткөн тарых биротоло жиксиз жоголбойт экен, анын баа-баркын чындап билсе, кадырына жетсе, кийинки муунга баа жеткис кенч, даңгыр жол экенин таанытууну ушул илимий макаланын актуалдуулугу катары белгиледик. Арийне, өзүнүн өткөнүн, бабалардын тарыхын, маданий мурасын билбеген, аны унуткан элдин келечек тагдыры тайкы [10; 11; 12; 13].

Кыргыз элинин орус падышалыгынын колониялык саясатына каршы улуттук-боштондук күрөшү-Үркүн, ал кыргыз элинин тарыхында кайгыруу менен эстелет... Орус империясы Орто Азияда колониялык саясат жүргүзүп кыргыздар орус падышасынын бийлигин таанып, анын буйрук, жарлыктарын аткарууга аргасыз болушкан. Падыша өкмөтү аймакты башкарууда жергиликтүү элдердин түпкү кызыкчылыктарын эске албай, колониялык саясатын күчөтүп, Кыргызстандын түндүгүнө Борбордук Россиядан орус, украин дыйкандарынын көчүп келе башташы калктын нааразылыгын барган сайын күчөтүп, көтөрүлүүгө аргасыз кылган.

Жети-Суу облусунда 38 миң түтүн, же 150 миң адам каргашага учураган, көтөрүлүш жеңилүү менен аяктаган, анын негизги себеби даярдыктын жоктугу, бирдиктүү жетекчинин болбогону, өз ара байланыштын солгундугу жана курал-жарактын да жетишсиздиги болгон. Падышалык аскерлер, тескерисинче согуштук машыгуусу да, куралдануусу да жагынан артыкчылык кылган.

Жеңилип калганына карабастан, көтөрүлүштүн тарыхый мааниси зор. Кыргыз эли Ата Журтун бошотуу үчүн, өз алдынчалык үчүн көтөрүлүшкө чыккан. 1916-жылдагы кайгылуу окуя – кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылдарынын эң ириси. Ал элдин эсинде «Үркүн» деген ат менен түбөлүккө сакталып калды... Канчалаган кыргыз Жер бетинде:

Асмандан жамгыр болуп төгүлдүк биз,
Дүйнөгө ак калпакчан көрүндүк биз.
Чөп болдук жер тандабай өсө берген,
Булуттай аалам кездик, сөгүлдүк биз.
Маркасын издеген марал,
Боор эзип боздогон каймал.
Манастан айрылып кыргыз,
Тагдырга көз салат жал-жал, [1. 376]-

болуп аалам кезип, жер тандабай Кытайдын Шинжаң аймагындагы Кызыл-Сууну кыргыз облусу кылып мекендеп калган. Биз сөз кыла турчу залкар манасчы маркум Жусуп Мамай атабыз, анын рухий мурасына кайрылуу, андан сабак алуу иштин максаты.

Ал 1918-жылы Кытайдагы Кызыл-Суу кыргыз автономиялуу облусунун Акчий районуна караштуу Карабулак айылынын Мергеч кыштагынын Атжайлоо деген жеринде туулган. Ал Какшаалдагы чериктердин Кызыл тукум уруусунан болгон. Жусуптун атасы Мамай бардар, оокаты тың адамдардын бири болгон. Мамай аксакал Мекеге барып, Ажы да болуп келген. Жусуп Мамай кичинекейинен эле зирек, зээндүү болуп чоңойгон. Атасы Мамай аны алты жашында эле айылдагы Ыстам Кожо аттуу молдонун колуна кат үйрөтүүгө берет. Жусуп бат эле кат таанып, китеп окууга жетишкен. Анын агасы Балбай ошол мезгилде Кытайдагы кыргыздардын арасында «Манас» эпосун жыйноо, дастандын ар кандай варианттарын топтоо иштери менен алектенген саналуу гана манас таануучулардын бири болгон. Жусуп Мамай эпосту Балбай Мамайдын топтогон материалдары боюнча үйрөнгөнүн мындайча эскерген:

- Балбай агам экөөбүз бир ата, бир энеденбиз. Мен ал 21 жашка чыкканда туулган экенмин. Балбай агам 6-7 жашында молдого окуп, кат тааныган. Ал «Манасты» андан-мындан сурап, дастанды үйрөнүп, жазып, топтоп жүргөн. 1916-жылдагы Үркүн мезгилинде бул жакка Кыргызстандан Саякбай, Сагымбайлар да келген. Ошол арада Кытайга келген «Манасты» билемин деген киши канча болсо, эрикпей ошолордун баарынын артынан жүрүп, кара сөз менен болсо да жазып алган. Бул жактагы чоң манасчылардын айтуусунда да жазган. Мен ошол агамдын жазгандары боюнча «Манасты» үйрөнгөнмүн [2].

Манасчынын айтымында, аны атасы молдого берип жатканда Балбай анын молдолукка үйрөнүшүнө каршы болгон. Анткени, ал зирек өсүп келе жаткан Жусуптун манасчы болушуна тымызын үмүт байлап, Балбай Жусупту кийинчерээк молдолук окуусунан чыгарып алып, «Манастын» өзү жыйнаган варианттарын үйрөтө баштайт. Жусуп Балбай берген «Манастын» кол жазмаларын окуп, үйрөнүүгө жан дили менен киришет. Жайдын ысык күнү болобу, кыштын кычыраган түнү болобу, Жусуп шамчыракты коюп алып, эпосту кунт коюу менен окуп, окуялар анын көңүлүндө жатталып кала баштайт. Атасы Мамай менен энеси Бурул да кенжетайын олтургузуп алып, «Манасты» окутууну жакшы көрүшкөн. Алгач, Балбай инисин дастандагы башкы кейипкерлер менен тааныштырып, айрым окуяларды жаттата баштаган. Ошону менен бирге, Балбай эпосту айтуунун чеберчилигине, ыкмаларына үйрөткөн. Бул жөнүндө Жусуп Мамай мындай деген:

- Мен «Манасты» айта баштаганда эле, агам дыкат кыла турган нерселерге көңүлүмдү бура баштаган. Ал «Манасты» айтып жатканда, башка нерселерди айтып, кошуп жибербе, азаптуу окуяларды айтканда муңдуу үн менен айт, эркектерге келгенде эркекке ылайык, аялдарга келгенде аялга ылайык абал менен айтып жүр деген сыяктуу таалимин берген эле [2].

Манасчынын айтымында, ал «Манасты» жатка айтууну 10 жылга жакын убакытта үйрөнгөн. Жусуп Мамай «Манасты» эл алдында дароо эле айтып чыккан эмес. Ага атасы «жашың 40ка жеткенче, «Манасты» эл алдында айтпай тур» деген керээзин айткан экен. Бирок, Жусуп буулутуп, «Манастын» саптары оюнан кетпей койгон учурларда эч ким жок ээн талаага барып, буркан-шаркан болуп, дастанды айтып, көксөөсүн басып алчу экен.

Кытайлык манас таануучу Нооруз Үсөнаалы Жусуп Мамайдын башка манасчылардан болгон айырмачылыгы жөнүндө мындай дейт:

- Менин пикиримде, Жусуп Мамайдын манасчылыгынын бир өзгөчөлүгү – «Манастын» кийинки урпактарын кошуп айткандыгында. Башка манасчылар «Манас», «Семетей», «Сейтекти» эле айтышат. Экинчиси – ал өзү сөзмөр, акындыгы бар болгондугу үчүн жөндөмдүүлүгүнө жараша эпостун чөлкөмүн кеңейтип айткандыгы. Ошондой эле көркөмдүк жагынан «Манасты» башка манасчыларга салыштырмалуу бир кыйла жогору айтат[3. 96 б].

Куйма кулак, зээндүү, тунук көкүрөк болуп чоңойгон Жүсүп Мамайдын да «Манас» айтып калышына аян берүү себеп болгон, анын айтымында, эң алгачкы ирет ал он жашында Ырамандын Ырчы уулунан аян алат. Түшүндө жайдак буурул атка тердик салып минген кара чаар, оозу өтө эле чоң киши алдында пайда болот. Жүсүп атчан кишинин жанына барып, анын атынын суулугунан кармайт. Ошондо кара чаар киши: «Эй бала, жакшы билип ал, тээтигилерди көрдүңбү?» - дейт, Жүсүп ал көрсөткөн жакты караса, эки боз атчан киши жанаша турган экен, экөө тең кутпа жакты карап, ак чапанчан болуп турган, алардын артында дагы жанаша эки атчан киши турган болот. Бирөөнүн мингени кара көк ат, бирөөнүн мингени сары ат экен. Алардын белдери курчалуу, эң арка жагында бир ачык кызыл ат минген киши турган имиш. Ошондо баштапкы кара чаар чоң киши Жүсүпка кайрылып, атчан адамдарды тааныштырат:

-«Тээтиги эң алдында турган эки киши – Манас менен Бакай. Алардын аркасындагылар - Алмамбет менен Чубак. Ал эми тиги эң артында турган атчан – Сыргак болот. Мен Ырчы уул болом. Ажыбай аркада калды». Артына кылчайып карайын дегенчекти болбой, Жүсүп ойгонуп кетсе, түш экен. Баатырлар Жүсүпка аян бергендигин билгенден кийин атасы Мамай айылдагыларды чакырып, бир козу союп, элдин батасын алат. Ошондо атасы уулуна:

-«Манас деген тирүү олуя, жаш адам жакшы-жаман иштерге жолугат. Кырк жаштан өтмөйүнчө «Манас» айтпа», - деп акыл-насаатын айтат. Атасынын сөзүнөн чыкпай, «Манасты» эл алдында айтпай жүргөнү менен, уктап жатканда түнү бою айтып чыккан учурлары көп болот. 1932-жылы көктөм мезгили келип, ууз кымыз чыкканда, чогулган элдин өтүнүчү боюнча Жүсүп өмүрүндө биринчи жолу «Манас» айтып берет. Ал эми Жүсүп 16 жашка келгенде, атасы Мамай дүйнөдөн кайтат. Эки жылдан кийин 18 жаш курагында, кайсы бир отурушта Жумакун Мамбетакун манасчынын айтып жаткан «Алмамбеттин арманын» угуп, анын токтогон жеринен Жүсүп чыдай албай улап айтып кирет да, «Алмамбеттин Көкчөгө баргандыгы» аттуу окуяны кошуп айтып бүтүрөт. Мына ошондон кийин гана Жүсүп калайыкка атыгып, «манасчы» деген атка конгон.

1961-жылы Шинжаң Уйгур автономиялык районунун борборунда адабият көркөм өнөрчүлөр бирикмеси уюштурулуп, Жүсүп Мамайдын айткан «Манас» вариантын жаздыруу үчүн атайын топ түзүлүп, жарым жыл аралыгында 110 000 сап ыр кагазга түшүрүлгөн.

1964-1966-жылдар аралыгында толуктоо максаты менен Жүсүп Мамайдын вариантын жазып алуу үчүн экинчи ирет илимий экспедиция жиберилет, 196 000 сап ыр кагазга түшүрүлөт. 1966-жылы Кытайда «Маданий революция» саясаты башталгандыктан, 1966-жылдан 1978-жылдын ноябрь айына чейин Жүсүп Мамай саясий куугунтукка туш болот, ал өз колу менен жазган үч илтигин өзү өрттөп жоготууга аргасыз болгон окуяларын билгендер айтып келишкен, ошончолук көлөмдүү эмгектерин бир эмес үч ирээт жазып чыгууга мажбур болгон дешет.

Манасчы үй-жайынан ажыратылып, борбордон алысыраак болгон “Ак-Булуң” деген айылга көчүрүлөт. Манасчынын оозунан жазылып алынган Манастын 8 урпагынан турган материал Бээжинге жиберилет. Бул каардуу жылдары Ак-Булуңда жатып тим болбостон, 1937-жылы атылып кеткен агасы Балбай учурунда айтып берген “Манастын урпактары тууралуу баянды” Жүсүп Мамай өз алдынча кагазга түшүрө баштайт. 1978-жылы декабрь айында Жүсүп Мамай Бээжин шаарына чакыртылып, ушуну менен үчүнчү сапар манасчынын вариантын кагазга түшүрүү иши колго алынат. Ал эми 1964-жылы жазылып алынган материалдардын ичинен Жүсүп Мамайдын «Семетей» гана бөлүгүнүн кол жазмасы калып, калганы дайынсыз табылбай калат.

Кайрадан колго алынып, Сакен Өмүр, Асанбай Матили, Мамбетасан Эрги, Оркалча Кыдырбай, Толкун Турду, Токтобүбү Ысак тарабынан ишке ашырылып, манасчынын варианты боюнча Манастын 8 урпагы кагазга түшөт, алар: Манас – 50 миң сап ыр, Семетей – 37 миң сап ыр, Сейтек – 25 миң сап ыр, Кененим – 34 миң сап ыр, Сейит – 11 миң сап ыр, Асылбача-Бекбача – 30 миң сап ыр, Сомбилек – 11 миң сап ыр, Чигитей – 12 миң сап ыр топтошот.

Кагазга түшүрүү иши 1983-жылга чейин жүргүзүлүп, аягына чыгат. Бул мезгил аралыгында Жүсүп Мамайдын 18 томдон жана 200 миң ашуун сап ырдан турган варианты толугу менен кагаз бетине жазылып алынат. 1984-жылы манасчынын варианты боюнча «Манас» бөлүгү китеп болуп араб арибинде жарык көрөт. Мындан сырткары Жүсүп Мамайдын варианты боюнча: «Курманбек», «Эр Төштүк», «Багыш», «Толтой», «Тутан», «Жаңыл Мырза», «Мамаке Шопок», «Көбөк» сыяктуу дастандар да кагазга түшүрүлүп, жарыкка чыгат. 2005-жылы Жүсүп Мамайдын айтуусундагы «Манас» эпосунун толук варианты бир китеп болуп кириллица арибинде Кытайдан чыгат.

Залкар манасчы 2014-жылы дүйнө салып, киндик каны тамган Ат жайлоого жакын жерде түбөлүк жай тапкан. Корутундулап айтканда, Кыргызстанда Жусуп Мамайдын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу бир катар эмгектер жарык көрдү, бирок, али да илимий изилдөөлөр улана бермекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Мамбеттурду Мамбетакун “ “Жүрөгүм” аттуу ырлар жыйнагы 1992. 376.
2. http://www.azattyk.kg/content/kyrgyz_manaschy_jusup_mamai_died/25407302.html
3. Кыргыз элинин манасчылары: Маалымдама китеп. – 1-чыг., Түз.: Т.Бакчиев, Р.Исаков. – Б.: Кыргызпатент, 2010. – 96 б.
4. “Тарых жана мурас” түрмөгү [Кыргыз Республикасынын Президентинин аппаратына караштуу Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын иликтөө боюнча “Мурас” кору; “Кыргыз Тарых Коому” ЭКБ]. - ISBN 978-9967-12-401-1.
5. Ысак кызы Токтобүбү, Жуматурду уулу Адыл. Залкар Манасчы Жүсүп Мамай / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), А.Акматалиев, ж.б.; илимий редактору Гүлзада Абдалиева. – Б.: “Принт Экспресс”, 2014. – 328 б.

6. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы Редакциясы, 1990. 113 б. ISBN 5-89750-028-2.
7. Асанова, Ф. М. “Манас” эпосунун кыргыз адабиятындагы идеялык күрөштөгү орду / Ф. М. Асанова, Г. Т. Жамгырчиева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2024. – No. 2(4). – P. 14-24. – DOI 10.52754/16948874_2024_2(4)_2. – EDN CJGHN.
8. Абдиева, К. А. “Манас” эпосун окутууда кептин монологдук түрү менен иштөө / К. А. Абдиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 3. – P. 107-115. – DOI 10.52754/16948610_2024_3_10. – EDN DJEJC.
9. Юсупова, Р. О. “Манас” эпосундагы кыймыл, мейкиндик жана убакыттын интерпретацияланышы / Р. О. Юсупова, Д. А. Кочкорова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2023. – No. 1(1). – P. 33-41. – DOI 10.52754/16948823_2023_1(1)_5. – EDN FZOACK.
10. Кубанычбек Кызы, А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү / А. Кубанычбек Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 41-48. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. – EDN UIVPTC.
11. Абдиева, Ж. К. “Манас” эпосунун изилдениш тарыхынан / Ж. К. Абдиева, Ж. Төлөгөнова // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – No. 2. – P. 105-112. – DOI 10.52754/16948610_2023_2_13. – EDN KAMGNY.
12. Кулалиева, К. О. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү: маани-маңызы, түзүлүш өзгөчөлүгү / К. О. Кулалиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 898-909. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_898. – EDN NTYLNW.
13. Чон, Я. Х. Своеобразие архаических мотивов эпоса “Семетей” манасчи Жусупа Мамае / Я. Х. Чон // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – Т. 2, № 1-4. – С. 263-266. – EDN VJLOXH.